ISSN: 2393-8900 IMPACT FACTOR : 2.7825(UIF) VOLUME - 11 | ISSUE - 8 | APRIL - 2025

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

दत्तोपंत ठेंगडी यांचे शिक्षणविषयक विचार आणि राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020

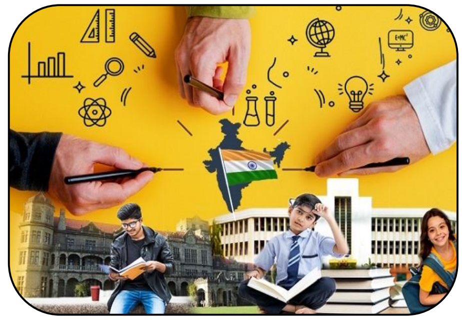

भोसले धनाजी दौलतराव
संशोधक विद्यार्थी
वसंतदादा पाटील वरिष्ठ महाविद्यालय, पाटोदा
ता. पाटोदा जि. बीड

गोषवारा

भारताची शिक्षण परंपरा ही प्राचीन कालापासून समृद्ध असून, तिने वेद, उपनिषदे, गुरुकुल प्रणाली, आणि तक्षशिलानालंदा यांसारख्या प्रतिष्ठित विद्यापीठांच्या माध्यमातून मौलिक - तथापि .ज्ञानपरंपरा विकसित केली, ब्रिटिश औपनिवेशिक कालखंडात शिक्षण व्यवस्थेवर पश्चिमी प्रभाव वाढल्याने स्वदेशी शिक्षण मूल्यांची उपेक्षा झालीविविध शिक्षण धोरणे स्वातंत्र्यानंतर . अस्तित्वात आली, मात्र राष्ट्रीय शिक्षण धोरण हे भारताच्या सांस्कृतिक आणि तात्त्विक 2020 मूल्यांशी सुसंगत शिक्षण प्रणालीच्या पुनरुज्जीवनाचा महत्त्वपूर्ण टप्पा आहे. हे धोरण भारतीय संस्कृतीशी अनुरूप, कौशल्याधारित आणि आत्मनिर्भर भारत घडवणारे शिक्षण प्रदान करण्यावर भर देतेया संदर्भात ., राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या विचारधारेतील महत्त्वाचे विचारवंत आणि थोर कामगार नेते दत्तोपंत ठेंगडी यांनी मांडलेल्या भारतीय शिक्षण विषयक संकल्पनांचा आणि राष्ट्रीय शिक्षण धोरण या लेखात ठेंगडी यांच्या शैक्षणिक .तोचा तुलनात्मक अभ्यास महत्त्वाचा ठर 2020 दृष्टिकोनाची मांडणी केली असून, राष्ट्रीय शिक्षण धोरण सोबत त्याचे साम्य व भिन्नता यांचे 2020 .सखोल विश्लेषण करण्यात आले आहे या अभ्यासातून हे स्पष्ट होते की, ठेंगडींनी प्रतिपादित केलेली स्वदेशी शिक्षण संकल्पना आणि राष्ट्रीय शिक्षण धोरण .यामध्ये अनेक समान धागे आहेत 2020 विशेषतः भारतीय ज्ञानपरंपरेचा अंगीकार, मातृभाषेतील शिक्षण, आणि समग्र शिक्षण प्रणाली यावर दोन्ही दृष्टीकोन भर देतातमात्र ., आधुनिक तंत्रज्ञानाचा स्वीकार आणि जागतिकीकरणाच्या अनुषंगाने शिक्षण प्रणाली विकसित करणे या बाबतीत काही मूलभूत फरक देखील आढळतात.

बीजशब्द

दत्तोपंत ठेंगडी, राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020, स्वदेशी शिक्षण संकल्पना, आत्मनिर्भर भारत, भारतीय शिक्षण तत्त्वज्ञान, शिक्षण प्रणाली

प्रस्तावना

शिक्षण ही केवळ माहिती व कौशल्ये प्राप्त करण्याची प्रक्रिया नसून समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी एक महत्त्वाचा घटक आहे. भारताच्या ऐतिहासिक प्रवासात शिक्षणाची भूमिका अत्यंत व्यापक राहिली आहे. प्राचीन भारतीय शिक्षण प्रणाली संस्कृती, धर्म, आचार-विचार आणि आत्मनिर्भरता यांच्याशी निगडीत होती. गुरुकुल शिक्षण प्रणालीपासून तक्षशिला व नालंदा विद्यापीठांपर्यंत, भारतीय शिक्षण परंपरेने ज्ञानसंपन्नतेचा वारसा जपला. तथापि, ब्रिटिश औपनिवेशिक कालखंडात शिक्षण प्रणालीवर पश्चिमी प्रभाव वाढला, परिणामी पारंपरिक भारतीय शिक्षण पद्धती दुय्यम ठरली आणि शिक्षणाचा उद्देश प्रामुख्याने नोकरशाही व्यवस्थेसाठी मनुष्यबळ निर्माण करण्यापुरता मर्यादित राहिला. स्वातंत्र्यानंतर शिक्षण व्यवस्थेत सुधारणा घडवण्याचे प्रयत्न झाले, मात्र शिक्षणाचा आत्मनिर्भरता, संस्कृती आणि राष्ट्रनिर्माणाशी असलेला संबंध पुन्हा दृढ करण्यावर तुलनेने कमी भर दिला गेला.

दत्तोपंत ठेंगडी हे शिक्षण, समाजसुधारणा आणि राष्ट्रनिर्माण या क्षेत्रांतील प्रभावशाली विचारवंत होते. त्यांच्या मते, शिक्षण केवळ पुस्तकी ज्ञानावर आधारित न राहता व्यावहारिक, कौशल्याधारित आणि भारतीय जीवनमूल्यांशी सुसंगत असले पाहिजे. त्यांनी पारंपरिक गुरु-शिष्य परंपरेचा पुरस्कार करत आधुनिक शिक्षण प्रणालीत तिचा समावेश करण्याची गरज व्यक्त केली. ठेंगडींच्या विचारांनुसार शिक्षण हे केवळ नोकरीसाठी नव्हे, तर सामाजिक बांधिलकी, उद्योजकता आणि राष्ट्रीय अस्मितेचा विकास करण्यासाठी असावे. त्यांच्या शिक्षणविषयक विचारांमध्ये भारतीय ज्ञानपरंपरेचे संवर्धन आणि शिक्षणाच्या बाजारीकरणाला विरोध याला विशेष महत्त्व होते.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 (NEP 2020) हे भारतीय शिक्षण व्यवस्थेच्या परिवर्तनाचा एक महत्त्वाचा टप्पा मानले जाते. या धोरणात शिक्षण अधिक समावेशक, मातृभाषेवर आधारित, व्यावसायिक कौशल्य वर्धनास अनुकूल आणि संशोधनाधिष्ठित करण्यावर भर देण्यात आला आहे. विशेषतः, भारतीय मूल्यव्यवस्थेचा अंगीकार, स्वदेशी शिक्षण संकल्पना आणि आत्मनिर्भर भारत घडवण्याचा दृष्टिकोन यात स्पष्टपणे दिसून येतो. हे धोरण ठेंगडींच्या शिक्षणविषयक विचारांशी अनेक बाबतीत साम्य दर्शवते.

या संशोधन लेखात दत्तोपंत ठेंगडी यांच्या स्वदेशी शिक्षण संकल्पनेचे सखोल विश्लेषण करण्यात आले आहेत्यांच्या शिक्षणविषयक विचारांची पार्श्वभूमी ., गरज आणि आधुनिक शिक्षण व्यवस्थेवर त्यांचा परिणाम याचा अभ्यास या लेखाच्या केंद्रस्थानी आहेत्याचबरोबर ., राष्ट्रीय शिक्षण धोरण मध्ये प्रस्तावित बदल आणि ठेंगडींच्या विचारांशी त्यांचे साधर्म्य यावरही 2020 भविष्यातील शैक्षणिक धोरणांसाठी ठेंगडींच्या विचारांमधून .विस्तृत चर्चा करण्यात आली आहे कोणत ी दिशा मिळू शकते, याचा विचारही येथे मांडला आहे. या अभ्यासाचा उद्देश केवळ NEP चे मूल्यमापन करण्यापुरता मर्यादित नसून 2020, भारतीय शिक्षण व्यवस्थेच्या पुनर्रचनेसाठी ठेंगडींच्या विचारांचे योगदान समजून घेणे आणि त्याची उपयुक्तता तपासणे हा आहे .

उद्दिष्ट्ये

1. दत्तोपंत ठेंगडी यांच्या स्वदेशी शिक्षणविषयक संकल्पनेचा सखोल अभ्यास करून त्यांच्या विचारांचा ऐतिहासिक आणि वैचारिक संदर्भ स्पष्ट करणे.
2. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण मधील तत्त्वज्ञान 2020, उद्दिष्टे आणि शिक्षण प्रणालीतील नवकल्पना यांचा समग्र आढावा घेणे.
3. ठेंगडींच्या शिक्षणविषयक विचारधारेची आणि राष्ट्रीय शिक्षण धोरण मधील मूलभूत 2020 .तुलना करून त्यातील साम्य व भेदांचे विश्लेषण करणे तत्त्वांची
4. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण चे शिक्षणाच्या स्वदेशीकरणाच्या दृष्टिकोनातून मूल्यमापन करून 2020 .त्याच्या प्रभावीपणाचा विचार करणे
5. भविष्यातील भारतीय शिक्षण धोरणांसाठी ठेंगडींच्या तत्त्वज्ञानातून प्रेरणा घेऊन त्याची संभाव्य उपयुक्तता अधोरेखित करणे.

संशोधन पद्धती

या संशोधन लेखात प्रामुख्याने गुणात्मक संशोधन पद्धती (Qualitative Research Method) वापरण्यात आली आहे. उपलब्ध ग्रंथसंपदा, शासकीय दस्तऐवज, संशोधन निबंध, वृत्तपत्र लेख यांचा सखोल अभ्यास करून लेखाची मांडणी करण्यात आली आहे. तसेच संदर्भ ग्रंथांतील महत्त्वपूर्ण माहितीचा वापर करून ठेंगडींच्या विचारांची तुलना राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 शी करण्यात आली आहे.

दत्तोपंत ठेंगडी यांचे भारतीय शिक्षणाविषयी विचार

दत्तोपंत ठेंगडी यांचा भारतीय शिक्षणाविषयी दृष्टिकोन भारतीय संस्कृती, अध्यात्म, स्वावलंबन आणि स्वदेशी तत्त्वांवर आधारित होता. त्यांच्या मते शिक्षण हे केवळ नोकरी

मिळवण्यासाठी नसून समाजाच्या समग्र उन्नतीसाठी आणि राष्ट्रनिर्माणासाठी महत्त्वाचे साधन आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून व्यक्तीला नैतिकता, समाजभान आणि देशभक्तीचे संस्कार मिळाले पाहिजेत. त्यांनी शिक्षणाचे उद्दिष्ट केवळ पाश्चात्य संकल्पनांच्या अनुकरणापेक्षा भारतीय जीवनमूल्यांशी सुसंगत असले पाहिजे, असे प्रतिपादन केले.

- **शिक्षण व स्वदेशी संकल्पना -** ठेंगडींनी स्वदेशी शिक्षणावर विशेष भर दिला. त्यांच्या मते, शिक्षणाची पद्धती ही भारतीय संस्कृतीशी सुसंगत असावी आणि ती आत्मनिर्भर भारत घडविण्यासाठी सक्षम असावी. त्यांनी ब्रिटिश काळात लादण्यात आलेल्या शिक्षणप्रणालीवर टीका केली आणि स्वदेशी तत्त्वांवर आधारित शिक्षणाची गरज अधोरेखित केली. त्यांचा विश्वास होता की, शिक्षणाने विद्यार्थ्यांना आपल्या मातृभाषेतून ज्ञान मिळण्यास मदत करावी, कारण मातृभाषेच्या माध्यमातून शिकलेल्या संकल्पना अधिक सखोल आणि परिणामकारक ठरतात.
- **व्यावसायिक शिक्षण आणि ग्रामीण विकास -** ठेंगडींनी शिक्षण आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था यांच्यातील संबंधांवर भर दिला. त्यांनी पारंपरिक कौशल्यांवर आधारित व्यावसायिक शिक्षणाला प्राधान्य देण्याचे सुचवले. त्यांचे मत होते की, शिक्षणाने विद्यार्थ्यांना रोजगारक्षम बनवावे आणि देशातील कृषी व लघुउद्योगांना चालना द्यावी. त्यामुळे शिक्षणाची प्रणाली ही गावकेंद्रित आणि स्थानिक गरजांशी सुसंगत असावी.
- **शिक्षण आणि आत्मनिर्भरता -** शिक्षणाच्या माध्यमातून आत्मनिर्भर नागरिक घडवण्यावर ठेंगडींनी विशेष भर दिला. त्यांच्या मते, शिक्षण हा समाज परिवर्तनाचा मूलभूत आधार असला पाहिजे. त्यांनी आधुनिक विज्ञान आणि पारंपरिक ज्ञान यांची सांगड घालण्यावर भर दिला, ज्यामुळे भारतीय समाज आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण होईल. शिक्षण हे स्वावलंबन, चारित्र्यसंवर्धन, आणि राष्ट्रीय एकात्मतेला बळकट करणारे असावे, असे त्यांचे मत होते.
- **राष्ट्रीय शिक्षण आणि भारतीय संस्कृती -** ठेंगडींनी शिक्षणाच्या माध्यमातून भारतीय संस्कृतीचे जतन आणि संवर्धन होण्यावर भर दिला. त्यांनी शिक्षणव्यवस्थेत भारतीय ग्रंथ, योग, आयुर्वेद, तत्त्वज्ञान आणि इतिहास यांचा समावेश करण्याची गरज प्रतिपादित केली. त्यांनी गुरुकुल शिक्षणपद्धतीचे समर्थन केले, कारण ती मूल्याधिष्ठित आणि नैतिकतेवर आधारलेली होती.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020: एक सिंहावलोकन

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 हे शिक्षणाच्या विविध स्तरांवर महत्त्वपूर्ण सुधारणा करणारे धोरण आहे. यात खालील महत्त्वाचे मुद्दे आहेत:

- **मातृभाषेतून शिक्षणाचा आग्रह -** या धोरणानुसार प्राथमिक शिक्षण हे मातृभाषेतून दिले जावे, यावर भर देण्यात आला आहे. हा विचार ठेंगडींच्या भारतीय भाषांच्या महत्त्वावरील विचारांशी सुसंगत आहे.
- **बहुआयामी शिक्षण प्रणाली -** शिक्षणाला अधिक लवचिक बनवण्याच्या दृष्टिकोनातून बहुपदवी पर्याय, व्यावसायिक शिक्षण, आणि कौशल्याधारित शिक्षणावर भर देण्यात आला आहे.
- **स्वदेशी आणि भारतीय ज्ञानपरंपरेचा समावेश -** भारतीय तत्त्वज्ञान, योग, आयुर्वेद, पारंपरिक कला, आणि संस्कृती यांचा अभ्यासक्रमात समावेश करण्यात आला आहे.
- **संशोधन व नवसंशोधन (Innovation) -** संशोधन व विकासाला प्रोत्साहन देण्याच्या दृष्टीने राष्ट्रीय संशोधन प्रतिष्ठान (National Research Foundation) ची स्थापना करण्यात आली आहे.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 आणि दत्तोपंत ठेंगडींचे विचार

दत्तोपंत ठेंगडी हे राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाशी संबंधित विचारवंत, संघटनात्मक नेते आणि स्वदेशी व श्रमिक चळवळीचे प्रणेते होते. शिक्षणाच्या बाबतीत त्यांचे विचार भारतीय संस्कृतीशी सुसंगत, स्वदेशी तत्त्वांवर आधारित आणि आत्मनिर्भरतेला प्रोत्साहन देणारे होते. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 (NEP 2020) आणि ठेंगडी यांच्या विचारांमध्ये काही मूलभूत साम्यस्थळे दिसून येतात.

- **स्वदेशी शिक्षणाची संकल्पना -** ठेंगडींनी शिक्षणाच्या क्षेत्रात स्वदेशी विचारांचा आग्रह धरला. त्यांचे मत होते की शिक्षण प्रणालीने भारतीय संस्कृती, तत्त्वज्ञान आणि समाजाच्या गरजांशी जुळलेले असले पाहिजे. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 देखील स्थानिक भाषा, भारतीय ज्ञान प्रणाली आणि पारंपरिक शिक्षणपद्धतींना महत्त्व देते.
- **राष्ट्रीयता व भारतीय मूल्यांवर आधारित शिक्षण -** ठेंगडींनी भारतीय शिक्षण प्रणालीने राष्ट्रीय अस्मिता, संस्कृती व परंपरांना प्राधान्य द्यावे असे मत मांडले होते. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020

मध्येही भारतकेंद्री शिक्षणावर भर देण्यात आला आहे, ज्यामध्ये भारतीय ज्ञान परंपरा, योग, आयुर्वेद, वेद आणि स्थानिक ज्ञान पद्धतींचा समावेश आहे.

- **बहुशाखीय शिक्षण आणि कौशल्य विकास -** ठेंगडींचे शिक्षणविषयक विचार हे केवळ पारंपरिक ज्ञानपरंपरेवरच केंद्रित नव्हते, तर त्यांनी तांत्रिक व व्यावसायिक शिक्षणालाही महत्त्व दिले. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 मध्येही व्यावसायिक शिक्षणाला महत्त्व दिले गेले असून विद्यार्थ्यांना कौशल्याधारित शिक्षण देण्यावर भर दिला आहे.
- **मातृभाषेतील शिक्षण -** ठेंगडींनी शिक्षण हे मातृभाषेतून झाले पाहिजे असा आग्रह धरला होता. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 मध्येही प्राथमिक शिक्षण मातृभाषेतून किंवा प्रादेशिक भाषेतून देण्याचा आग्रह आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांचे संकल्पनात्मक आकलन चांगले होण्यास मदत होते.
- **आत्मनिर्भर भारताच्या दिशेने शिक्षण -** ठेंगडींनी शिक्षण हे केवळ नोकरीपुरते मर्यादित नसावे, तर समाजाच्या गरजा पूर्ण करणारे आणि आत्मनिर्भरतेला चालना देणारे असावे, असे प्रतिपादन केले होते. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 मध्येही शिक्षणाचे उद्दीष्ट उद्योजकता, नवोपक्रम (Innovation) आणि स्थानिक गरजांशी संलग्न कौशल्य विकासाकडे आहे.
- **सर्वसमावेशक शिक्षण -** ठेंगडींच्या विचारांप्रमाणे शिक्षण हे सर्वांसाठी खुलं असावं, समाजातील शेवटच्या घटकापर्यंत पोहोचावं. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 मध्येही सर्वसमावेशक शिक्षणावर भर दिला गेला असून समाजातील दुर्बल आणि वंचित गटांसाठी विशेष सवलती आणि धोरणे आखण्यात आली आहेत.
- **राष्ट्रीय शिक्षण आणि भारतीय जीवनदृष्टी -** ठेंगडी यांनी शिक्षण हे भारतीय जीवनदृष्टीशी सुसंगत असावे असे प्रतिपादन केले होते. त्यांनी यासाठी भारतीय शिक्षण पद्धतीत वेद, उपनिषदे, भारतीय तत्त्वज्ञान, नैतिक मूल्ये आणि संस्कार यांचा समावेश असावा असे मत मांडले. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 मध्येही मूल्याधारित शिक्षण, नीतिमत्ता आणि भारतीय परंपरांवर आधारित जीवनशैलीला प्रोत्साहन देण्यात आले आहे.

समारोप

दत्तोपंत ठेंगडी यांच्या शिक्षणविषयक विचारांचा गाभा भारतीय संस्कृती, स्वदेशी तत्त्वज्ञान आणि आत्मनिर्भर भारत या संकल्पनांवर आधारलेला होता. शिक्षण हे केवळ ज्ञानार्जनाचे साधन नसून राष्ट्रउभारणीचे प्रभावी माध्यम आहे, या दृष्टिकोनातून त्यांनी भारतीय शिक्षणव्यवस्थेवर मूलभूत विचार मांडले. त्यांच्या शिक्षणदृष्टीकोनात नैतिकता, राष्ट्रभक्ती, पारंपरिक कौशल्ये आणि आधुनिक विज्ञान यांचा समतोल आढळतो. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 हे शिक्षणव्यवस्थेत

आमूलाग्र परिवर्तन घडवणारे धोरण आहे. यामध्ये मातृभाषेतील शिक्षण, व्यावसायिक शिक्षणाचा समावेश, भारतीय संस्कृतीचा गौरव, आत्मनिर्भर शिक्षण प्रणाली आणि बहुआयामी अभ्यासक्रम यांचा समावेश करण्यात आला आहे. हे सर्व घटक ठेंगडींच्या शिक्षणविषयक विचारधारेच्या अत्यंत जवळचे आहेत. त्यांच्या शिक्षणसंकल्पने प्रमाणेच राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 हे शिक्षणाला स्वदेशी मूल्यांशी जोडत, विद्यार्थ्यांचे सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व घडवण्यावर भर देते. ठेंगडी यांच्या मते, शिक्षण केवळ नोकरीपुरते मर्यादित न राहता समाजाच्या सर्वांगीण विकासाला पूरक असले पाहिजे. त्यांचा शिक्षणावरील दृष्टिकोन भारतीय ज्ञानपरंपरा, संस्कृती आणि आधुनिक विज्ञान यांची सांगड घालणारा आहे. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 देखील स्थानिक गरजा, कौशल्याधारित शिक्षण, संशोधन आणि नवोपक्रमांना चालना देणारे आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून युवकांना उद्योजकता, चारित्र्य आणि समाजसेवा यांसाठी प्रेरित करण्याचे कार्य हे धोरण करीत आहे. आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात शिक्षण हे केवळ आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेसाठी नव्हे, तर देशाच्या सामाजिक-आर्थिक विकासाला चालना देणारे असावे, ही ठेंगडींची भूमिका राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 मध्ये प्रतिबिंबित होते. त्यामुळे हे धोरण ठेंगडींच्या विचारांना आधुनिक स्वरूपात मूर्तरूप देण्याचे कार्य करत आहे. भविष्यातील शिक्षण धोरणे तयार करताना ठेंगडींच्या विचारांचा अधिक सखोल अभ्यास करून भारतीय शिक्षणव्यवस्थेला अधिक बळकट आणि आत्मनिर्भर करण्याच्या दिशेने पावले उचलण्याची गरज आहे.

संदर्भ सूची

1. दत्तोपंत ठेंगडी. (2000). राष्ट्रधर्म आणि अर्थनीती. नवी दिल्ली: साप्ताहिक ऑर्गनायझर प्रकाशन.
2. अशोक कुलकर्णी. (2015). स्वदेशी: एक विचारधारा. पुणे: राजहंस प्रकाशन.
3. दिनकर गंगाधर गाडगीळ. (1965). भारतीय अर्थव्यवस्थेचा इतिहास. मुंबई: मुंबई विद्यापीठ प्रकाशन.
4. संजय गोखले. (2018). शिक्षण आणि संस्कृती: भारतीय दृष्टिकोन. नवी दिल्ली: नॅशनल बुक ट्रस्ट.
5. राजेश शर्मा. (2021). "NEP 2020: एक मूल्यमापन." भारतीय शैक्षणिक संशोधन पत्रिका, 45(3), 112-130.
6. किरण पाटील. (2019). "स्वदेशी शिक्षण प्रणाली आणि आत्मनिर्भर भारत." राष्ट्रीय विकास संशोधन जर्नल, 28(2), 85-97.

7. भारत सरकार. (2020). राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020. नवी दिल्ली: शिक्षण मंत्रालय.
8. रामचंद्र गायकवाड. (2017). "भारतीय शिक्षण तत्त्वज्ञान आणि त्याचा आधुनिक शिक्षण व्यवस्थेवरील प्रभाव." पुणे विद्यापीठ प्रकाशन.
9. अरविंद देशमुख. (2016). "गुरुकुल शिक्षण प्रणाली आणि आधुनिक भारत." शिक्षण संशोधन मासिक, 34(2), 78-89.
10. https://mtb.testbharati.com/Encyc/2019/11/14/Article-on-Dattopant-Thengdi-by-Yogita-Salvi.html
11. https://rashtriyashiksha.com/dattopant-thengadi-ji-and-bharatiya-education/
12. https://mtb.testbharati.com/Encyc/2019/11/14/Article-on-Dattopant-Thengdi-by-Yogita-Salvi.html